

The Epistemological Foundations of State Intervention in the Economy in the 1980s (with a Focus on Imam Khomeini's *Velayat-e Faqih*)

Maryam Sadat Seyed Karimi¹ , Yahya Bouzarinejad²

1. PhD student in Muslim Social Science, Department of Islamic Social Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: maryamkarimi800@ut.ac.ir

2. Professor, Department of Islamic Social Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. (Corresponding author). Email: y_bouzarinejad@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 09 May 2025
Received in revised form: 27 July 2025
Accepted: 07 August 2025
Published online: 22 December 2025

Keywords:

Governmental Jurisprudence, Imam Khomeini, Iran in the 1980s, Principle of Taslit, State Intervention in the Economy, Velayat-e Faqih.

ABSTRACT

During the 1980s, the scope and limits of state intervention in Iran's economy became the subject of significant debate between two divergent interpretations of Imam Khomeini's theory of Velayat-e Faqih (Guardianship of the Islamic Jurist). Prior to the revolution, Shi'a jurisprudence had largely embraced an individual-centered approach that upheld private property rights and confined governmental involvement to the boundaries of established jurisprudential rules, most notably the principle of taslit (dominion over property). By contrast, Imam Khomeini and several of his followers—most notably Ayatollah Beheshti—advanced a substantially broader interpretation within the framework of “governmental jurisprudence.” This approach attributed extensive authority to the Wali al-Faqih, prioritizing maslahat (public interest) and the preservation of the Islamic system and revolutionary order over strict adherence to traditional jurisprudential norms. Within this framework, the Wali al-Faqih is empowered to restrict or modify otherwise legitimate private property rights in pursuit of higher systemic interests. This theoretical foundation served to legitimize and philosophically underpin expansive state intervention in economic affairs, particularly under extraordinary conditions such as war. Employing a documentary and library-based research methodology, this study draws on jurisprudential sources, historical documents, and jurists' opinions, utilizing content analysis to examine the impact of the theory of absolute Velayat-e Faqih on economic policymaking. The findings underscore the central role of maslahat in prioritizing public welfare and regime preservation over traditional jurisprudential constraints, thereby facilitating the moderation of previously restrictive legal interpretations. Moreover, tensions between jurists and economic experts regarding the appropriate extent of state involvement in the economy were resolved through recourse to the authority of the Wali al-Faqih and the operative function of maslahat. Overall, the theory of absolute Velayat-e Faqih provided the principal source of legitimacy for expanded state intervention in the economy, particularly during the first half of the decade.

Cite this article: Seyed Karimi, M., Bouzarinejad, Y. (2025). The Epistemological Foundations of State Intervention in the Economy in the 1980s (with a Focus on Imam Khomeini's Velayat-e Faqih). *Social Theories of Muslim Thinkers*, 15(4): 41-58. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.390127.1790>

1. Introduction

This study provides an in-depth examination of the epistemological, jurisprudential, and socio-political foundations that shaped the Iranian state's economic intervention policies during the 1980s, with a particular focus on the interpretation and application of Imam Khomeini's theory of *Velayat-e Faqih* (Guardianship of the Islamic Jurist). Following the 1979 Islamic Revolution and amid the prolonged Iran–Iraq War, the revolutionary government confronted fundamental questions concerning the legitimacy, scope, and limits of state authority in economic governance. These questions unfolded as a critical contest between two fundamentally divergent paradigms within Shi'a jurisprudence and political theology.

2. Problem Statement

Historically, Shi'a jurisprudence had predominantly advanced an individual-centered legal framework in economic affairs. This approach strongly emphasized the inviolability of private property through principles such as *taslit*, which accords individuals broad dominion over their possessions. Within this framework, state intervention was traditionally limited to safeguarding market security and protecting property rights, without exercising extensive control over economic resources. This conservative legal doctrine was institutionalized in bodies such as the Guardian Council, whose members were charged with vetting legislation for conformity with Islamic law. During the early post-revolutionary period, the Council frequently expressed reservations and vetoed various economic policies—such as land redistribution and nationalization—that were perceived as threats to individual ownership. These actions reflected an economic conservatism consistent with dominant Shi'a jurisprudential norms and traditional principles of property protection.

In sharp contrast, Imam Khomeini articulated and promoted a transformative interpretation known as “governmental jurisprudence” (*fiqh-e hokūmati*). This doctrinal shift elevated the concept of absolute *Velayat-e Faqih* to the highest level of political authority, endowing the jurist—conceived as the deputy of the infallible Imam Mahdi—with comprehensive and supreme governing powers. The scope of these powers extended beyond the application of religious law to encompass full sovereignty, including political leadership, social governance, and substantive economic management.

Central to this framework was the principle of *maslahat*—often translated as public interest or expediency—which Khomeini and his followers conceptualized as a flexible, overriding criterion allowing the jurist to suspend or reinterpret fixed jurisprudential rulings when required to preserve the Islamic system and revolutionary order. This principle functioned as a jurisprudential mechanism for reconciling the practical exigencies of governance with the ideal of religious legality. Consequently, the *Wali al-Faqih* was vested with the authority to limit, modify, or even abrogate otherwise legitimate private property rights in pursuit of higher systemic and societal objectives. In this manner, sovereignty in the Islamic Republic was redefined, with the preservation of the regime and the Islamic social order placed above individual property protections embedded in classical Shi'a jurisprudence.

This epistemic and jurisprudential shift provided the ideological and legal foundation for an expanded governmental role in economic affairs, justified not only by revolutionary ideology but also by the acute exigencies of wartime conditions. The Iran–Iraq War (1980–1988) severely disrupted market mechanisms, resource availability, and social equity, rendering traditional market-based economic arrangements incapable of ensuring stability or equitable distribution. Under these exceptional circumstances, extensive state involvement in economic functions—

including price controls, resource allocation, nationalization of key industries, and stringent regulatory oversight—was rationalized as a duty incumbent upon the guardianship of the jurist.

3. Methodology

Methodologically, this research adopts a qualitative documentary approach, drawing on a wide range of primary sources, including Imam Khomeini's writings and speeches; official decrees, legislative texts, and minutes from constitutional and advisory institutions such as the Guardian Council; juristic opinions and fatwas issued by prominent clerics and political decision-makers; and memoirs and interviews reflecting firsthand accounts from influential figures of the period. These materials are complemented by secondary academic studies in Islamic jurisprudence, political theory, and economic history, which provide critical context and comparative perspectives. The primary analytical method employed is qualitative content analysis, aimed at elucidating epistemic transformations in governance ideology, jurisprudential practice, and economic policymaking during this formative era.

4. Findings

The findings underscore the pivotal role of *maslahat* as a jurisprudential bridge enabling the state to privilege collective welfare and revolutionary preservation over rigid legal formalism. This turn toward pragmatic governance facilitated the subordination of classical protections of private ownership to broader societal and ideological imperatives. As a result, the reinterpretation and moderation of traditional legal constraints allowed the Islamic Republic to pursue an assertive and interventionist economic agenda, markedly distinct from both the policies of the pre-revolutionary monarchy and orthodox jurisprudential limitations.

The analysis further identifies persistent tensions and theoretical disputes within the clerical establishment. On one side stood jurists who advocated strict adherence to jurisprudential limits on state economic intervention; on the other were reformist clerics and technocratic experts who favored flexible, empirically informed economic management compatible with the demands of governance and development. These debates revolved around the scope and legitimacy of the *Wali al-Faqih*'s authority and the interpretive latitude required to define and apply *maslahat*. While conservative voices warned against potential erosion of Islamic legal integrity and the risks of arbitrary governance, proponents emphasized the existential necessity of pragmatic discretion to sustain the revolution and promote social justice. In practice, such conflicts were typically resolved through interpretive interventions by the supreme religious authority, reaffirming the primacy of guardianship and legitimizing flexible jurisprudential reasoning in support of state economic policies.

Situating these developments within their broader socio-historical context, the study highlights the enduring alliance between the clergy and the bazaar merchant class—an alliance historically reinforced through religious endowments (*waqf*), religious taxes (*khums*), and shared economic interests. This relationship often rendered the religious establishment cautious toward radical economic reforms perceived as threatening private-sector interests, particularly those of merchants. Nevertheless, the imperatives of revolutionary consolidation and wartime exigency increasingly compelled the expansion of state economic authority, thereby challenging entrenched economic interests and ideological assumptions.

Beyond economic policy, the institutionalization of absolute *Velayat-e Faqih* carried significant theoretical and practical implications. It introduced a political theology in which governance legitimacy became inseparable from religious authority, effectively merging jurisprudential and executive functions within a single locus of power. While this fusion facilitated rapid policy

implementation, it also heightened concerns regarding the concentration of authority and the erosion of traditional checks and balances, especially in economic decision-making. The central role accorded to the *Wali al-Faqih* thus generated enduring tensions within the clerical community, particularly among those apprehensive about potential overreach and the marginalization of independent jurisprudential deliberation.

From an economic perspective, the wartime context intensified the state's imperative to intervene decisively in markets, frequently overriding principles of competition and private ownership to ensure access, distribution, and social equity. Such interventions were justified not merely as temporary measures but as expressions of a broader conception of Islamic governance prioritizing collective stability and moral economic order. This contextual dimension underscores the inseparability of jurisprudential theory from political and socio-economic realities in revolutionary Iran.

Ultimately, this study demonstrates how the theory of absolute *Velayat-e Faqih* established a framework in which political expediency, revolutionary ideology, and Islamic jurisprudence converged to reshape economic governance. This framework laid the foundation for subsequent policy trajectories extending into the post-war reconstruction period and beyond. A clear understanding of these historical and epistemic foundations remains essential for analyzing contemporary debates over Iranian economic policy and the ongoing evolution of *Velayat-e Faqih* under shifting domestic and international conditions.

Future research may further explore the evolution of absolute *Velayat-e Faqih* in response to global neoliberal economic trends, the persistent tensions between Islamic legal orthodoxy and modern economic imperatives, and the broader socio-political implications of these dynamics for governance legitimacy. Additional sociological and political-economic investigations into the clergy–bazaar nexus likewise hold significant potential for illuminating the complex interrelations among religion, economy, and state power in contemporary Iran.

Author Contributions: The first author (PhD candidate) was responsible for data collection, data analysis, and drafting the main text of the article. The second author (supervisor and corresponding author) contributed to the research design, academic supervision, theoretical guidance, scientific consultation, and content review. All authors read and approved the final version of the manuscript.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: This article is derived from the first author's PhD dissertation titled “A study of the epistemological, social, and political contexts of the government's entry into the economy in the 1980s.” in University of Tehran.

Data Availability Statement: Not applicable.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

References

- Abrahamian, Ervand. (2005). *Iran between two revolutions* (A. Golmohammadi & M. Ebrahim Fattahi, Trans.; 11th ed.). Tehran, Iran: Nashr-e Ney.
- Ashraf, Ahmad, & Banuazizi, Ali. (2007). *Social classes, government, and revolution in Iran* (S. Tarabi Farsani, Trans.). Tehran, Iran: Niloofar.
- Azari Qomi, Ahmad. (1984). On the guardianship of the jurist and some economic issues. *Pasdar-e Islam*, 35.
- Behdarvand, Mohammad Mahdi. (2003). Guardianship of the jurist or jurisprudence guardianship: Interaction or conflict? *Hokumat-e Eslami*, 29.

- Beheshti, Seyyed Mohammad. (2018). *Economic system in Islam*. Tehran, Iran: Rouzaneh.
- Beheshti, Seyyed Hossein. (2014). *Cooperative economy*. Tehran, Iran: Rouzaneh.
- Buzri-Nejad, Yadollah. (2021). *Methodology of social knowledge of Muslims: Jurisprudential approaches*. Tehran, Iran: University of Tehran Press.
- Centeno, Miguel A., & Cohen, Joseph N. (2012). The arc of neoliberalism. *Annual Review of Sociology*, 38, 317–340. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-081309-150235>
- Dezhpasand, Farhad, & Reufi, Hossein. (2008). *Iran's economy during the imposed war*. Tehran, Iran: Center for Sacred Defense Documents and Research.
- Fallon, Richard H., Jr. (2013). *The dynamic constitution: An introduction to American constitutional law and practice* (2nd ed.). New York, NY: Cambridge University Press.
- Hatami, Ali. (2008). State and economy in post-revolutionary Iran: The impact of redistributive policies on hermeneutics, class conflict, and the emergence of a fragmented state. *Siasat*, 6, 89–118.
- Izdehi, Seyyed, & Sediq Taqizadeh, Seyyed. (2020). The nature and characteristics of governmental jurisprudence. *Hokumat-e Eslami*, 95, 5–26.
- Kadivar, Mohsen. (1997). *Theories of government in Shi'i jurisprudence*. Tehran, Iran: Nashr-e Ney.
- Katouzian, Nasser. (2017). *Introductory course in civil law: Property and ownership* (48th ed.). Tehran, Iran: Mizan.
- Khajeh-Saravi, Gholamreza. (2008). *Memoirs of Ayatollah Mahdavi Kani*. Tehran, Iran: Center for the Islamic Revolution Documents.
- Khalafkhani, Ali, Raghibi, Mohammad Ali, & Alavi Vosoughi, Seyyed Yaser. (2020). Theory of legal edicts and its role in social jurisprudence. *Journal of Jurisprudential and Principled Studies*, 20, 33–56.
- Khomeini, Ruhollah. (2002). *Velayat-e faqih: Islamic government* (12th ed.). Tehran, Iran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Mirmazi, Seyyed. (2001). The government in the economy from the perspective of Imam Khomeini. In S. Farahani Fard (Ed.), *The role of government in the economy* (pp. xx–xx). Tehran, Iran: Institute of Cultural Knowledge and Contemporary Thought.
- Mosallinejad, Ali. (2013). *Policy-making of power structure in Iran*. Tehran, Iran: University of Tehran Press.
- Motahari, Morteza. (2018). *The fundamental problem in the clergy organization*. Tehran, Iran: Sadra.
- Namazi, Hassan, & Dadgar, Yadollah. (2011). *Conventional economy, orthodox economy, and ethical economy*. Tehran, Iran: Sherkat Sahami Enteshar.
- Qasemi, Seyyed. (2005). *Understanding the social thought of Martyr Ayatollah Mohammad Hosseini Beheshti* (Vol. 1). Tehran, Iran: Boq'eh.
- Qazizadeh, Kazem. (1998). *The jurisprudential-political thought of Imam Khomeini*. Tehran, Iran: Center for Strategic Research of the Presidency.
- Hashemi Rafsanjani, Akbar. (2006). *Performance and memoirs of the year 1363: Toward destiny*. Tehran, Iran: Daftar Nashr Ma'aref Enghelab.
- Hashemi Rafsanjani, Akbar. (2010). *Performance and memoirs of the year 1366: Defense and politics* (5th ed.). Tehran, Iran: Daftar Nashr Ma'aref Enghelab.
- Razavi, Kazem. (2018). *The crossroads of the clergy: Essays on Shi'i marja'iyat in contemporary Iran*. Isfahan, Iran: Arma.
- Salehi, Nasser. (2020). The position and role of absolute guardianship of the jurist in the Islamic economic system: A new model for central bank independence. *Crisis Research in the Islamic World*, 7(1). <https://doi.org/10.2783.4999/QJPR.1909.1094.05>
- Sami'i, Mostafa. (2018). *Power struggle in Iran: Why and how the clergy won*. Tehran, Iran: Nashr-e Ney.
- Shariati, Ali. (2005). *Class orientation of Islam* (5th ed.). Tehran, Iran: Ghalam.
- Vijeh, Mohammad Reza, & Amjadian, Hamid. (2015). The approach of the Guardian Council's jurists toward private ownership and public interest: A procedural study. *Journal of Public Law Knowledge*, 4(12), 23–46.
- Yilmaz, Mehmet L., & Keskin, Hasan A. (2018). Keynes versus Hayek: On the appropriateness of government intervention in markets. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 10(18), 166–176. <https://doi.org/10.14784/marufacd.460686>

مبانی معرفتی ورود دولت به اقتصاد در دهه ۱۳۶۰ (با تمرکز بر «ولایت فقیه» امام خمینی)

مریم سادات سیدکریمی^۱ , یحیی بوذری نژاد^۲

۱. دانشجوی دکتری دانش اجتماعی مسلمین، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: maryamkarimi800@ut.ac.ir

۲. استاد گروه علوم اجتماعی اسلامی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: y_bouzarinejad@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	در دهه ۱۳۶۰، میزان و حدود دخالت دولت در اقتصاد ایران محور اختلافی جدی میان دو رویکرد متفاوت از نظریه ولایت فقیه امام خمینی بود. پیش از انقلاب، فقه شیعه رویکردی فردمحور داشت که مالکیت خصوصی را محترم می‌شمرد و دخالت دولت را محدود به چارچوب قوانین فقهی مانند قاعده «تسلیط» می‌دانست. این در حالی است که قرائت امام خمینی و برخی پیروان ایشان مانند آیت الله بهشتی که در ذیل فقه حکومتی مطرح می‌شود، بسیار گسترده‌تر از قرائت سنتی بود. ایشان اختیارات ولی فقیه را بسیار گسترده می‌دانست و مصلحت نظام و حفظ انقلاب را بر قوانین فقهی مقدم می‌شمرد. براین اساس، ولی فقیه می‌تواند حتی مالکیت خصوصی مشروع را برای مصالح بالاتر نظام محدود کند یا تغییر دهد. این نظریه زمینه قانونی و فلسفی مداخلات گسترده دولت در اقتصاد، به‌ویژه در شرایط بحرانی مانند جنگ، را فراهم کرد. پژوهش حاضر به روش مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای، با بهره‌گیری از منابع فقهی، اسناد تاریخی و آرای فقها و با تحلیل محتوایی متون، به بررسی تأثیر نظریه ولایت مطلقه فقیه بر سیاست‌های اقتصادی می‌پردازد. براساس نتایج، مفهوم مصلحت نقشی محوری در ارجحیت مصالح عمومی و حفظ نظام بر قواعد فقهی سنتی دارد و موجب تعدیل دیدگاه‌های فقهی شده است. همچنین برخی تنش‌ها میان فقها و کارشناسان اقتصادی بر سر حدود دخالت دولت در اقتصاد، با استناد به اختیارات ولی فقیه و نقش کلیدی مصلحت، حل و فصل شده است. به‌طور کلی، نظریه ولایت مطلقه فقیه به گسترش دخالت دولت در اقتصاد به‌خصوص طی نیمه نخست دهه ۱۳۶۰ مشروعیت بخشیده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۹	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۰۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۴	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱	
کلیدواژه‌ها:	
امام خمینی، دخالت دولت در اقتصاد، دهه ۱۳۶۰، قاعده تسلیط، فقه حکومتی، ولایت فقیه.	

استناد: سیدکریمی، مریم سادات؛ بوذری نژاد، یحیی (۱۴۰۴). مبانی معرفتی ورود دولت به اقتصاد در دهه ۱۳۶۰ (با تمرکز بر «ولایت فقیه» امام خمینی). نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۵ (۴): ۴۱-۵۸. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.390127.1790>

© نویسندگان

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.390127.1790>

۱. مقدمه و بیان مسئله

قضاوت کلی در مورد دخالت زیاد دولت در اقتصاد در سال‌های میانی قرن بیستم، عموماً مثبت بود. طی دهه‌های ۱۹۳۰ تا نیمه ۱۹۸۰ (که تقریباً از ۱۳۱۰ تا نیمه دهه ۱۳۶۰ را در برمی‌گیرد) تقریباً همه کشورهای رژیم‌های سرمایه‌داری مداخله‌گرا یا مدیریت دولتی را پذیرفته بودند و از مزایای آن شامل رشد سریع، ثبات قیمت‌ها و برابری اجتماعی استفاده می‌کردند (Centeno & Cohen, 2012).

در ایران نیز پیش از وقوع انقلاب اسلامی، دستگاه بوروکراسی در زمینه اقتصاد عمدتاً مبتنی بر نظریات اقتصادی کینز^۱ بود^۲ که به سمت طرفداران مداخله دولت در اقتصاد گرایش داشت^۳. از سوی دیگر برخی سیاست‌های دلبخواهانه دولتی نیز برای کاهش سریع تورم اجرا می‌شد که از جمله آن‌ها می‌توان به بسیج ده هزار نفر از دانش‌آموزان برای بازرسی از کسبه و اصناف اشاره کرد که بیشترین فشار را بر بازاریان می‌گذاشت (سمیعی، ۱۳۹۷: ۳۲-۳۳).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مشکلات ناشی از انقلاب و سپس جنگ تحمیلی، لزوم دخالت دولت در اقتصاد را حتی از گذشته نیز بیشتر کرده بود؛ برای نمونه، پس از سال ۱۳۵۶ سالیانه بیش از دو میلیارد دلار از ایران خارج شده بود و در نتیجه نه تنها بسیاری از کارخانه‌ها، بلکه حتی بانک‌ها نیز مجموعه‌های ورشکسته تلقی می‌شدند و دولت برای حفظ آن‌ها، ناگزیر از ملی‌کردن و در دست گرفتن مدیریت آن‌ها بود (ن.ک: مصلی نژاد، ۱۳۹۲: ۲۸۶-۲۸۸). از سوی دیگر آغاز جنگ تحمیلی نیز لزوم دخالت بیشتر دولت در امور اقتصادی را به همراه داشت؛ چرا که شرایط جنگ همواره با وضعیت عدم تعادل در اقتصاد همراه است و ناکارایی نظام بازار را در پی دارد.

این در حالی است که اصول اقتصادی فقه شیعه، عموماً تاب‌آوری اندکی در برابر دخالت در اقتصاد نشان داده است؛ تا حدی که برخی فقهای شیعه حتی تدوین برنامه توسعه را «دخالت در کار خدا و دخالت در شرع مقدس» می‌دانستند و با آن مخالفت می‌کردند (ن.ک: مصاحبه با الویری در صابر، ۱۳۹۸: ۲۱۶-۲۱۷).

درواقع چنانچه اقلیتی از روحانیان مخالف را که به رهبری آیت‌الله خمینی و با چهره‌هایی مانند حضرات آیات خامنه‌ای، هاشمی رفسنجانی، مطهری و منتظری شناخته می‌شدند کنار بگذاریم، بیشتر علمای مشهور تقریباً تا آستانه پیروزی انقلاب اسلامی عمدتاً به‌خاطر حمایت از بازاریان یا مخالفت با اصلاحات ارضی در زمان شاه بود که به عرصه مخالفت سیاسی با شاه وارد شده بودند (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۵۸۳-۵۸۴). در چنین شرایطی، نظریه ولایت فقیه امام خمینی در نخستین آزمون عملی خود، در میانه توقع مردم از انقلاب و اقتضات شرایط واقعی از یک‌سو و احکام فقهی بازدارنده از دخالت در اقتصاد قرار گرفته بود.

پژوهش حاضر به بررسی این موضوع می‌پردازد که چگونه نظریه ولایت فقیه با برتری دادن به «حفظ نظام» نسبت به اجرای احکام، موضوع مصلحت را به‌عنوان ابزاری برای تعطیل احکام فقهی پیش می‌کشد و تشخیص آن را عمدتاً به کارشناسان می‌سپارد. مقاله حاضر با هدف بررسی مبانی معرفتی دخالت دولت در اقتصاد در دهه ۱۳۶۰، تمرکز خود را بر نظریه ولایت فقیه امام خمینی قرار داده و به بررسی امکانات جدید ارائه شده توسط این نظریه به‌منظور ورود دولت به اقتصاد و همچنین نحوه عملکرد ولایت فقیه در تعارض میان فقها و کارشناسان پرداخته است. هدف پژوهش بررسی مبانی معرفتی ورود دولت به اقتصاد در دهه ۱۳۶۰ با تمرکز بر ولایت فقیه است. پژوهش حاضر در راستای چنین هدفی کوشیده است به سؤالات زیر پاسخ دهد:

۱. نظریه ولایت فقیه امام خمینی چه امکانات جدیدی را برای ورود دولت به اقتصاد فراهم کرد؟
۲. نظریه ولایت فقیه امام خمینی در تعارض میان فقها از یک‌سو و کارشناسان از سوی دیگر، عملاً موجب تقویت کدام دسته شده است؟

^۱. Keynes

^۲. ن.ک: مصاحبه با طیبیان، در: احمدی امویی، ۱۴۰۰: ۱۶۵-۱۶۶.

^۳. ن.ک: Yilmaz & Keskin, 2018

۲. پیشینه پژوهش

موضوع ولایت فقیه و همچنین موضوع دخالت دولت در اقتصاد در دهه ۱۳۶۰ در آثار پژوهشی متعددی بررسی شده‌اند که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره خواهد شد.

بوذری‌نژاد (۱۴۰۰) در بخشی از کتاب روش‌شناسی دانش اجتماعی مسلمین؛ رویکردهای فقهی، به بررسی ولایت فقیه و اهمیت «مصلحت» در آن پرداخت. ایزدهی و صدیق تقی‌زاده (۱۳۹۹) در مقاله «ماهیت و ویژگی‌های فقه حکومتی» به بررسی رویکرد فردی در فقه و دلایل رواج آن در طول تاریخ شیعه پرداختند و در مقابل، ویژگی‌های رویکرد حکومتی را که ولایت فقیه ذیل آن قرار می‌گیرد، شرح دادند. بهداروند (۱۳۸۲) در مقاله «ولایت فقیه یا ولایت فقه: تعامل یا تقابل» رابطه میان نظریه ولایت فقیه و رویکرد سنتی را در فقه شیعه مطالعه و دو نگرش متفاوت را مطرح کردند: نخست، ولایت فقیه به معنای اجرای مستقیم و برخاسته از حاکمیت فقیه جامع‌الشرایط که گسترده‌تر از فقه صرف است و شامل مدیریت و رهبری جامعه می‌شود؛ و دوم، ولایت فقه به معنای محدود به اجرای احکام فقهی و فراتر رفتن فقیه از حدود دستورهای شرعی. مقاله تأکید می‌کند که رویکرد سنتی فقهی، که همان ولایت فقه است، فقیه را نه به‌عنوان سیاستمدار یا حاکم مطلق، بلکه تنها مجری احکام می‌بیند. این در حالی است که نظریه ولایت فقیه، به‌ویژه در قالب نظریه ولایت مطلقه، بر اختیارات حکومتی و امور اجرایی فراتر از صرفاً اجرای فقه تأکید دارد.

صالحی (۱۳۹۹) در مطالعه «جایگاه و نقش ولایت مطلقه فقیه در نظام اقتصادی اسلام: ارائه مدلی نو برای استقلال بانک مرکزی» به تبیین اهمیت ولایت مطلقه فقیه در ساختار نظام اقتصادی اسلامی پرداخت. این مقاله نقش مدیریت کلان اقتصادی توسط ولی فقیه، به‌ویژه در حوزه استقلال بانک مرکزی، را برجسته و تأکید کرد که ولایت مطلقه فقیه نه صرفاً یک نظریه سیاسی، بلکه زمینه‌ساز سامان‌دهی عدالت و کنترل پول و نقدینگی در نظام اقتصادی جامعه اسلامی است. صالحی با بهره‌گیری از مبانی اسلامی و نظریه‌های حکومتی اسلامی، مدل نوینی برای ارتباط مستقیم ولی فقیه با نهادهای اقتصادی کلان ارائه کرد که هدف آن تضمین ثبات و استقلال اقتصادی کشور است. آذری قمی (۱۳۶۳) در مقاله «پیرامون ولایت فقیه و پاره‌ای از مسائل اقتصادی» رویکردی فقهی و اصولی به نقش ولایت فقیه در اقتصاد دارد. او با تأکید بر مبانی فقهی ولایت فقیه، به بررسی چگونگی دخالت و هدایت دولت در عرصه‌های اقتصادی پرداخت و به این نتیجه رسید که ولایت فقیه تضمین‌کننده عدالت اقتصادی و مدیریت صحیح منابع در چارچوب شرع است. به‌لحاظ پژوهشی، این منبع از معتبرترین منابع حوزه فقه حکومتی و اقتصاد اسلامی به‌شمار می‌رود که دیدگاه فقه رایج شیعیان را درباره سیاست‌گذاری اقتصاد کلان نشان می‌دهد.

حاتمی (۱۳۸۷) در مقاله «دولت و اقتصاد در ایران پس از انقلاب: تأثیر سیاست‌های بازتوزیعی بر جدال‌های هرمنوتیکی، طبقاتی و پیدایش دولت غیریکپارچه در ایران» به روش اسنادی و کتابخانه‌ای و از منظر علوم سیاسی به بررسی اختلافات بر سر مواضع اقتصادی دولت در زمان جنگ و تأثیر آن بر شکاف‌های درونی قدرت پرداخت. او نتیجه گرفت که حرکت دولت به سمت سیاست‌های بازتوزیعی که در دهه نخست انقلاب اسلامی رخ داد، ناشی از خصلت‌هایی است که در همه دولت‌ها پس از انقلاب، به‌طور عمومی و تا حدی ساختاری وجود دارد. براین اساس، این مقاله در ابتدا سیاست‌های بازتوزیعی پس از انقلاب در ایران را با ذکر نمونه‌ها توضیح داد و سپس استدلال کرد که اجرای چنین سیاست‌هایی موجب غیریکپارچه شدن ساخت دولت در ایران پس از انقلاب شده است.

۳. ملاحظات نظری

به‌طور کلی، نظریات دخالت دولت در اقتصاد را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد. دسته نخست، نظریاتی هستند که بر مکانیسم بازار تأکید می‌کنند و دخالت دولت در اقتصاد را یا به کلی مضر می‌دانند و آن را نفی می‌کنند یا می‌گویند دخالت‌های دولت در اقتصاد، باید در جهت ایجاد شرایط بازار رقابت و جبران نواقص آن باشد و دولت، نقش مکمل را برای بازار رقابت ایفا کند. کلاسیک‌ها و در رأس آن‌ها آدام اسمیت^۱،

^۱. Adam Smith

دخالت دولت در اقتصاد را نفی می‌کنند. مکتب اتریش^۱ نیز که در سال ۱۸۷۱ با کتاب اصول علم اقتصاد کارل منگر^۲ آغاز شد، بر اقتصاد آزاد تأکید می‌کند. همچنین به نظر هایک^۳، برنامه‌ریزی اقتصادی و کنترل دولتی، راه را به سوی بندگی و استبداد می‌گشاید و سرنوشت جوامع را به بوروکراسی دولتی می‌سپارد. نئوکلاسیک‌ها نیز در این دسته قرار می‌گیرند. آن‌ها نیز وجود دولت را ضروری می‌دانند، ولی مداخله دولت را در حد ضرورت و برای حمایت از نظام بازار تجویز می‌کنند.

دسته دوم نظریاتی هستند که نقش دولت در اقتصاد را نقش اصلی می‌دانند و دخالت‌های دولت در اقتصاد را فراتر از آنچه مکتب اتریش یا نئوکلاسیک‌ها مطرح کردند، تجویز می‌کنند. در این دسته نیز گروهی راه افراط را در پیش می‌گیرند و مکانیسم بازار را به کلی نفی می‌کنند و گروهی دیگر جایگاه خاصی را برای مکانیسم بازار در نظر می‌گیرند و موضع معتدل‌تری دارند. سوسیالیست‌ها جزو گروه اول‌اند که اقتصاد کاملاً متمرکز و برنامه‌ریزی شده را پیشنهاد می‌کنند. درحالی‌که ساختارگرایان، جزو گروه دوم شمرده می‌شوند. ساختارگرایان، مکانیسم بازار را نقد و از ادله شکست بازار بحث می‌کنند، سپس دلایل قابل توجهی برای دخالت فراگیر دولت در اقتصاد اقامه می‌کنند (میرمعزی، ۱۳۸۰: ۲۶۴-۲۶۳).

البته توجه به این نکته حائز اهمیت است که نظریات اقتصادی مطرح شده عمدتاً ناظر بر دوران صلح - و نه وضعیت جنگ یا معادل‌های آن - است. به‌طورکلی، جنگ و بحران ناشی از آن برای اقتصاد هر کشوری، وضعیت خاصی را ایجاد می‌کند. در چنین شرایطی، به دلیل کاهش عرضه و افزایش تقاضا و در نتیجه عدم تعادل در اقتصاد، نظام بازار جایگاه و کارایی خود را از دست خواهد داد. چنین شرایطی لزوم دخالت دولت در اقتصاد را به دنبال دارد. به بیان دیگر، جنگ و صلح دو وضعیت کاملاً متمایز و متفاوت هستند و به همین سبب، شیوه سیاست‌گذاری اقتصادی ایران در این دو دوره ضرورتاً متفاوت است (دژپسند و رئوفی، ۱۳۸۷: ۱۸).

در آمریکا در دوران جنگ یا وضعیت‌های اضطراری که شبیه به وضعیت جنگی باشد، معمولاً کنگره و رئیس‌جمهور در مورد ضرورت اقدام دولتی همراه هستند و در نتیجه اختیارات دولت ملی در نقطه اوج است. در چنین مواقعی، دادگاه‌ها نیز معمولاً با دولت همدلی دارند و تمام اختیارات منطقی لازم را در اختیار آن قرار می‌دهند (Fallon, 2013: 323)؛ بنابراین حتی در صورت مشاهده افزایش ورود دولت به اقتصاد طی دهه ۱۳۶۰، لازم است پیش از آنکه چنین افزایشی به نظریه‌های اقتصادی بلوک شرق نسبت داده شود، به وضعیت جنگ و اقتضائات آن دقت لازم صورت گیرد.

۴. روش تحقیق

روش تحقیق حاضر مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای است.

۵. یافته‌های پژوهش

۵-۱. رویکرد غالب بر فقه شیعه

فقه شیعه در زمینه حقوق فردی از غنی‌ترین مجموعه‌های حقوقی به‌شمار می‌رود. این در حالی است که در مسائل اجتماعی و احکام حقوق عمومی، به‌ویژه حقوق اساسی، کار کمتری در فقه صورت گرفته است. زاویه نگرش فقیهان در حوزه مسائل عمومی نیز غالباً فردی بوده است. در فقه شیعه به‌جای اشخاص حقیقی، به‌ندرت بحث از اشخاص حقوقی و نهادهای اجتماعی به میان آمده است (کدیور، ۱۳۷۶: ۹-۱۰).

از علل رویکرد فردمحور در فقه شیعه می‌توان به «رسمیت‌نداشتن مذهب شیعه در کشور مستقل»، «تقیه فقیهان از حاکمان جائر»، «حضور شیعیان در جامعه به‌مثابه اقلیت مذهبی» و «عدم پرسش از فقیهان در خصوص مسائل حکومتی» اشاره کرد (ایزدهی و صدیق

1. Austrian School

2. Carl Menger

3. Hayek

تقی‌زاده، ۱۳۹۹). علاوه بر این علل تاریخی و بیرونی، می‌توان به دلایل روش‌شناختی نیز در ردیابی چرایی فردی بودن فقه شیعه، اشاره کرد؛ برای نمونه می‌توان به ابتدای دانش فقه بر منطق جزءنگر توجه داشت که حاصل ریشه‌داشتن این دانش از نظر اصولی و فلسفی در منطق ارسطویی است (خلف‌خانی و همکاران، ۱۳۹۹).

۵-۲. قواعد اقتصادی در فقه شیعه

از معدود قواعد فقهی در زمینه اقتصادی می‌توان به قاعده «تسلیط» اشاره کرد. قاعده تسلیط که بر روایت نبوی «الناس مسلطون علی اموالهم» مبتنی است، به این معنا است که «در رابطه مالکیت انسان و اشیای اصل، جواز تسلط مطلق مالک نسبت به آن‌ها است، مگر آنکه خلاف آن ثابت شود» (ویژه و امجدیان، ۱۳۹۴).

این قاعده فقهی مبتنی بر روایت مرسل منسوب به پیامبر (ص) است: «الناس مسلطون علی اموالهم». با توجه به مرسل بودن روایت و ضعف سند آن، چه در فقه شیعه و چه در فقه اهل سنت در کتب روایی اصلی نیامده و از این رو فقها برای آن ارزش کمی قائل اند (سیستانی، بی‌تا: ۳۲۸-۳۲۹). با این همه بسیاری از فقها بر اساس قاعده عمل به مشهور معتقدند به دلیل شهرت، ضعف سند آن جبران شده است؛ به خصوص که محتوای آن چیزی جز بنای عقلا نیست؛ بنابراین می‌توان به این قاعده عمل کرد (شیرازی، بی‌تا: ۱۳۶).

در دوره‌های نخست فعالیت شورای نگهبان، فقهای شورا بر مبنای قاعده تسلیط، حمایت‌های مطلق از مالکیت خصوصی کرده‌اند؛ برای نمونه، شورای نگهبان در مخالفت با توزیع اراضی میان کشاورزان، به قاعده «الناس مسلطون علی اموالهم» و حرمت مالکیت خصوصی در اسلام استناد کرده بود. همچنین لایحه ملی کردن اراضی شهری با استناد به قاعده مسلمة «تسلیط» رد شد. لایحه دولتی کردن تجارت خارجی و لایحه تهیه و توزیع کالا نیز بر اساس آزادی دادوستد مشروع در اسلام رد شدند. لایحه ملی کردن معادن نیز با استناد به اصل احترام به مالکیت خصوصی مشروع در اسلام رد شد. در مورد لایحه اسلامی کار نیز شورای نگهبان با این استدلال فقهی که رابطه بین کارگر و کارفرما یک عقد شخصی میان آن‌ها است، تحمیل الزاماتی خارج از این عقد از سوی طرف سوم بر کارفرما (نظیر هزینه‌های درمانی، رفاهی، ازکارافتادگی و سایر مزایای رفاهی برای کارگران) را خلاف شرع اعلام کرد (حاتمی، ۱۳۸۷).

انتقادات به رویکرد شورای نگهبان از اواسط دهه ۱۹۸۰ - که سیاست‌های اقتصادی در سطح جهانی به سمت خصوصی‌سازی و کاهش دخالت دولت در اقتصاد حرکت کرد (ن.ک: نمازی و دادگر، ۱۳۹۰: ۶۲) - به میزان زیادی کاهش یافت، اما وضعیت تا پیش از نیمه دهه ۱۳۶۰ متفاوت بود. از آنجا که ایران با شوروی مرز مشترک داشت و از سوی دیگر بین دهه‌های ۱۹۳۰ تا اواسط ۱۹۷۰ حتی کشورهای سرمایه‌داری نیز بر اساس اقتصاد کینزی اداره می‌شدند که با پذیرش شکل خاصی از حضور دولت در اقتصاد، به نوعی خود را به سوسیالیسم نزدیک می‌کرد (ن.ک: نمازی و دادگر، ۱۳۹۰: ۶۰-۶۱)، رویکردهای فوق در شورای نگهبان همواره با انتقادات زیادی روبه‌رو بود.

دامنه این انتقادات به رویکرد فقه به اقتصاد، محدود به پیروزی انقلاب اسلامی نبود؛ چنان‌که پیش از انقلاب نیز علی شریعتی، وشفکر دینی، در نقد قاعده فقهی تسلیط گفته بود که این اصل، توجیه راست‌گرایانه احکام و احادیث و آیات است؛ چرا که فقها در میان همه آیات و احادیث و احکام مرتبط با اقتصاد، صرفاً اصلی را به عنوان یک قاعده حقوقی و قانون فقهی پذیرفته‌اند که به سود طبقه دارا بوده است. این در حالی است که تمامی آیات و روایات و قصص قرآنی و سنت پیامبر و ائمه و اصحاب در نفی مایه‌داری و مال‌دوستی و زراندوزی و اثبات برابری و رد مالکیت فردی و طرد سودپرستی، صرفاً به صورت «امر ارشادی» یعنی پند و اندرز درآمده و به مجموعه قواعد فقهی و حقوقی راه نیافته است (شریعتی، ۱۳۸۴: ۱۲۸-۱۲۹).

۵-۳. علل تاریخی نزدیکی فقها و بازاریان

اینکه گذشته از دلایل معرفتی و درون فقهی، احتمالاً کدام علل تاریخی، اجتماعی و سیاسی بر نزدیکی قشر روحانیت و اقشاری مانند بازاریان و زمین‌داران مؤثر بوده است، البته مستلزم پژوهشی ذیل حوزه جامعه‌شناسی روحانیت خواهد بود. با این همه به اختصار می‌توان به رابطه خاص بازار و مسجد و اقشار بازاری و روحانی اشاره کرد. بازار و مسجد به عنوان دوقلوهای به هم چسبیده، قرن‌ها مانند عرصه بنیادینی در حیات

عمومی شهرهای ایران عمل کرده بودند. بازار، پایه قدرت مالی و سیاسی نهادهای مذهبی شیعی و دژی تقریباً برای همه جنبش‌های اعتراضی-سیاسی مردم بوده است (اشرف و بنو عزیز، ۱۳۸۶: ۱۱۸). از همه این‌ها مهم‌تر، وابستگی نهاد روحانی شیعه به حمایت‌های مالی بازار از مساجد و حوزه‌های علمیه، اتحاد بازار و روحانیت را مستحکم می‌کرد (همان: ۱۲۴). مبنای این حمایت مالی، مقوله‌ای به نام خمس و سهم امام است که مهم‌ترین منبع تأمین مالی فقها و مراجع تقلید بوده است. وابستگی مالی از دلایلی است که موجب می‌شود مراجع هنگام صدور احکام و فتواها و همچنین در موضع‌گیری‌های اجتماعی، به‌طور خاص به خواسته‌های مقلدانی که از ایشان حمایت مالی می‌کنند (مانند تجار و بازاریان و کسبه) توجه داشته باشند (رضوی، ۱۳۹۷: ۷۰-۷۱). چنان‌که آیت‌الله مطهری نیز در آسیب‌شناسی سازمان روحانیت، به نقد این وابستگی و عوارض آن پرداخته بود:

«سهم امام به طرزی که الان جاری و معمول است، محاسنی دارد و معایبی. حسنش از این جهت است که پشتوانه‌اش فقط ایمان و عقیده مردم است. مجتهدین شیعه بودجه خود را از دولت دریافت نمی‌کنند و عزل و نصبشان به دست مقامات دولتی نیست. روی همین جهت همواره استقلالشان در برابر دولت‌ها محفوظ است.... ولی از طرف دیگر نقطه ضعف روحانیت شیعه نیز همین است. روحانیان شیعه اجبار و الزامی ندارند که از دولت‌ها اطاعت کنند، اما ناگزیرند سلیقه و عقیده عوام را رعایت کنند و حسن ظن آن‌ها را حفظ نمایند. غالب مفاسدی که در روحانیت شیعه هست از همین جاست» (مطهری، ۱۳۹۷: ۳۵-۳۶).

به‌لحاظ سیاسی آغاز همکاری تنگاتنگ بازاریان و روحانیان در جریان مبارزات، حمایت بازاریان از امام خمینی در واقعه ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ بود. در تهران، کانون اصلی تظاهرات ۱۵ خرداد، بازار تهران بود. در سال‌های بعدی نیز اجرای خودسرانه و تبعیض‌آمیز مقررات تجاری و مالیات‌بندی بر بازاریان و اصناف در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ دو عامل عمده دشمنی بازاریان با حکومت به‌شمار می‌رفت. همچنین تشکیل اصناف و برخورد نامناسب با بازاریان تحت عنوان مبارزه با گران‌فروشی، یکی دیگر از عوامل نارضایتی آنان بود. در کوران حوادث انقلاب، نقش بازاریان را در صورت دادن اعتصابات و کمک به بسیج توده‌ها نمی‌توان نادیده گرفت (سمیعی، ۱۳۹۷: ۵۶۵-۵۶۶). یکی از پژوهشگران معتقد است چنانچه اقلیتی از روحانیان مخالف را به رهبری آیت‌الله خمینی کنار بگذاریم، بیشتر علمای مشهور تقریباً تا آستانه پیروزی انقلاب اسلامی عمدتاً به‌دلیل حمایت از بازاریان یا مخالفت با اصلاحات ارضی در زمان شاه بود که به عرصه مخالفت سیاسی با شاه وارد شده بودند (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۵۸۳-۵۸۴).

۵-۴. رویکرد فقه حکومتی و ولایت فقیه

فقه شیعه -خصوصاً تا دوره صفویه- به‌دلیل تلقی خاصی که به‌تدریج از مسئله غیبت امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و مسئله امامت و ارتباط آن با دولت پیدا کرده بود، نیازی به پرداختن به دولت احساس نمی‌کرد. این پندار که عصمت شرط حاکم است و قیام در زمان غیبت و قبل از قیام قائم (عج) برافراشتن پرچم ضلالت است، به‌علاوه عدم احتمال طولانی‌شدن غیبت، از عوامل ایستایی اندیشه سیاسی شیعه و عدم رشد حقوق اساسی در میان فقیهان شیعه بوده است (کدیور، ۱۳۷۶: ۱۰-۱۱).

هرچند تا نیمه قرن سیزدهم هجری، تألیف مستقلی در زمینه حقوق اساسی و ولایت فقیه در دست نیست، نشانه‌های مقدماتی یک نظریه دولت در آثار محقق کرکی، فقیه عصر صفوی، قابل استنباط است. فقها از نظر او نایب عام امام زمان (عج) هستند. پس از او می‌توان از ملا احمد نراقی، فقیه متبحر عصر قاجاری، یاد کرد که نظریه ولایت فقیه را به‌تفصیل مورد بحث قرار داد و آن را به‌صورت یک مسئله مستقل فقهی درآورد (کدیور، ۱۳۷۶: ۱۴-۱۷).

نظریه ولایت فقیه را که در دوره معاصر توسط امام خمینی به‌طور مبسوط بررسی شد و پس از انقلاب اسلامی ایران تجلی عینی نیز پیدا کرد، می‌توان ذیل رویکرد نسبتاً جدید دیگری با عنوان «فقه حکومتی» به‌حساب آورد. فقها مطابق این نگرش جدید، نیازهای فردی مؤمنان و مکلفان را ذیل نیازها و شرایط کلان جامعه قرار می‌دهند و هویت کلان نظام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را در استنباط خود لحاظ می‌کنند (ن.ک: ایزدهی و صدیق تقی‌زاده، ۱۳۹۹).

نظریه ولایت فقیه امام خمینی مبتنی بر اصولی است که در اواخر دهه ۱۳۴۰ طی چندین سخنرانی مطرح شد و بعدها در کتابی با عنوان ولایت فقیه به چاپ رسید. ایشان در لزوم تشکیل حکومت توسط فقها معتقد بود:

الف) رویه پیامبر اسلام، تشکیل حکومت بوده است و ضرورت اجرای احکام که تشکیل حکومت توسط پیامبر را لازم آورده بود، پس از پیامبر نیز ادامه دارد (موسوی خمینی، ۱۳۸۱: ۲۶)؛

ب) پیامبر برای پس از خود جانشین معین کرد و این بدان معناست که حکومت بعد از پیامبر نیز لازم است (همان)؛

پ) شرط زمامداری در زمان غیبت امام زمان، علم به قانون و عدالت است که در فقها وجود دارد (موسوی خمینی، ۱۳۸۱: ۵۰).

۵-۵. ولایت فقیه امام خمینی و امکانات جدید برای دولت در ورود به اقتصاد

پیش از به حکومت رسیدن ولی فقیه نیز دولت‌ها به شیوه‌ها و اندازه‌های متفاوت در اقتصاد دخالت می‌کردند، اما مشروعیت دینی چنین دخالتی نزد شیعیان به موجب امکاناتی محقق شد که نظریه ولایت فقیه فراهم آورده بود. البته باید توجه داشت که رویکرد غالب در مدیریت اقتصادی در همه دنیا تا اواسط دهه ۱۳۶۰ (نیمه دهه ۱۹۸۰)، مبتنی بر لزوم دخالت دولت در اقتصاد بود؛ هرچند میزان و حوزه‌های آن در بلوک غرب و شرق تفاوت می‌کرد (ن.ک: نمازی و دادگر، ۱۳۹۰: ۶۰-۶۲). در نتیجه مشروعیت یافتن چنین مداخله‌ای از سوی ولی فقیه، سازگارشدن با نظرات کارشناسی اقتصادی محسوب می‌شد.

امام خمینی در آبان ۱۳۵۸ یعنی از همان سال‌های ابتدایی پیروزی انقلاب، چنین عنوان کرده بود که مالکیت در اسلام نه تنها امری «مشروع و محدود به حدود» است، بلکه ولی امر حتی اگر مصلحتی را برای مسلمین تشخیص بدهد، می‌تواند اموال مشروع افراد را نیز قبض و تصاحب کند. ایشان معتقد بود: «یکی از چیزهایی که مترتب بر ولایت فقیه است و مع الاسف این روشنفکرهای ما نمی‌فهمند که ولایت فقیه یعنی چه، یکیش هم تحدید این امور است» (موسوی خمینی، ۱۳۷۸: ج ۱۰: ۴۸۱-۴۷۶).

باید در نظر داشت به همان نسبت که دولت‌گرایی در اقتصاد افزایش یابد، مالکیت خصوصی محدود می‌شود؛ زیرا دولت در بسیاری موارد شیوه استفاده از اموال را تابع قواعد خاص می‌کند و گاهی نیز مالکان را ناچار به واگذاری حق خود می‌سازد. تثبیت قیمت‌ها، منع احتکار در مورد ارزاق عمومی، منع از ورود بعضی از کالاها به کشور و بسیاری امور دیگر از این قبیل، نمونه‌هایی از محدودیت‌هایی است که دولت به منظور حفظ حقوق عمومی و سرمایه‌های ملی برای مالکیت خصوصی و تجارت آزاد ایجاد کرده است (کاتوزیان، ۱۳۹۶: ۱۵۰).

۵-۶. چالش حدود اختیارات ولی فقیه برای دخالت در اقتصاد

با توجه به اهمیت خاص مالکیت خصوصی در فقه شیعه، اولین و احتمالاً مهم‌ترین اختلاف نظری که بر سر تفسیر ولایت فقیه در جمهوری اسلامی رخ داد، حدود اختیارات ولی فقیه در ارتباط با احکام اسلامی بود. چالش‌ها عمدتاً بر سر این پرسش بود که آیا دخالت جمهوری اسلامی در اقتصاد محدود به چارچوب احکام فقهی است یا ولی فقیه اختیاراتی فراتر از این احکام نیز دارد.

امام خمینی معتقد بود ولی فقیه واجد تمامی اختیاراتی است که پیامبر داشته و در نتیجه دستش حتی برای جلوگیری از اجرای احکام اولیه اسلامی نیز باز است (ن.ک: موسوی خمینی، ۱۳۷۸: ج ۲۰: ۴۵۲-۴۵۱). با این همه، چنین تفسیری از ولایت فقیه مورد قبول همه فقهای شیعه نبوده است. شهید بهشتی از فقهای بود که به پیروی از امام خمینی، برای امامت قائل به ولایت مطلقه بود و تصرف امام در جهت مصالح عامه مردم را منافی با حقوق شخصی افراد نمی‌دانست؛ چرا که از نظر ایشان قوانین مالکیت ناظر بر حریم اشخاص نسبت به یکدیگر است؛ در حالی که امامت ناظر بر کل جامعه است؛ بنابراین محدود به این مرزها نیست. شهید بهشتی در مخالفت با برخی فقها که چنین ولایتی را حتی برای ائمه نیز قائل نبودند (برای نمونه نظر شیخ انصاری در کتاب مکاسب) یا صرفاً برای ائمه معصوم قائل بودند و چنین حقی را به امام غیر معصوم نمی‌دادند (مانند آیت الله بروجردی)، به نظریه ولایت فقیه امام خمینی معتقد بود: «فقیهی که از همان اول خیلی قاطع به این مسئله معتقد بود و تا آخرش هم ایستاد و در این راه موفقیت تاریخی جهانی را برای انقلاب اسلامی به وجود آورد، امام بود. ایشان در

بحث‌هایشان با قاطعیت بسیار به ولایت مطلق امامت معتقد بودند، چه درباره امام معصوم و چه در مورد امام غیر معصوم؛ امامت به‌طور کلی» (بهشتی، ۱۳۹۳: ۴۱-۴۳).

شهید بهشتی به پیروی از ولایت فقیه امام خمینی معتقد بود با ولایت محدود، امکان حکومت وجود ندارد و ولایت فقیه محدود به هیچ حد و حدودی نیست: «مسئله همان مسئله حدود ولایت فقیه است. در مورد ولایت فقیه، من صریحاً عرض کنم که فتوای فقهی امام که با ایشان هم مفصل بحث کردیم، همان ولایت عامه بدون حد است» (بهشتی، ۱۳۹۷: ۶۸-۶۹). این در حالی است که مخالفان این تفسیر از ولایت فقیه، معتقد بودند ولایت فقیه ملزم به رعایت چارچوب قوانین فقهی است؛ برای نمونه به بیان آیت الله مهدوی کنی «حالا ولایت عام و مطلقه بحث دیگری است که مطلق به آن معنا که بعضی خیال می‌کنند بی‌دروپیکر، نیست.... بحث این است که ولایت عام است یعنی در همه شئون مملکتی ولایت است، یا در شئون خاص؛ این مورد اختلاف است.... و الا امام معصوم هم ولایتش بی‌دروپیکر نیست، بالاخره پیکر و چارچوبی برایش وجود دارد» (قاسمی، ۱۳۸۴: ۲۱-۲۲).

نمونه عینی چنین اختلاف نظری در مجادلاتی که بر سر قانون کار رخ داد قابل ملاحظه است. پس از لایحه قانون کار در مجلس و رد شدن بیشتر موارد آن توسط شورای نگهبان، وزیر وقت کار و امور اجتماعی، مشکل را در قالب یک سؤال با امام مطرح کرد که آیا دولت می‌تواند در ازای خدماتی که به بخش خصوصی می‌دهد (مانند آب و برق و...) برخی شروط (برای مثال در مورد استخدام نیروی کار) را الزامی نماید. پاسخ امام چنین بود: «در هر دو صورت چه گذشته و چه حال، دولت می‌تواند شروط الزامی را مقرر نماید» (ن.ک: موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ج ۲۰: ۴۳۰).

طرح این سؤال و پاسخی که امام به آن داد، انتقاداتی را در میان علما برانگیخت و موضوع حدود و ثغور ولایت مطلقه را دوباره پیش کشید. برخی معتقد بودند میزان دخالت دولت در اقتصاد و شیوه‌ها و جهت‌گیری آن لازم است محدود به قوانین شرعی باشد که توسط شورای نگهبان استنباط می‌شود؛ برای نمونه آیت الله صافی - دبیر شورای نگهبان - در نامه‌ای به امام خمینی گفت که با این پاسخ ایشان، در واقع دولت می‌تواند به این عنوان که خدمات و امکاناتی را ارائه می‌دهد، هر نوع نظامی را جایگزین نظام احکام اسلامی کند. ایشان معتقد بود پاسخ امام سبب این نگرانی شده که نظام‌های اقتصاد اسلامی - مانند مزارعه، تجارت، عاقله و... - به تدریج و در عمل در معرض تغییر و تعویض قرار بگیرد و افراد با توسل به این فتوای امام، هر نظام اقتصادی و اجتماعی دیگری را که به آن تمایل داشتند، حاکم کنند (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ج ۲۰: ۴۳۵-۴۳۴).

در واکنش به انتقاد برخی مراجع و علما به این اظهار نظر امام، آیت الله خامنه‌ای کوشید تا با تفسیر نظر امام، انتقادات را رفع کند. ایشان در دی ۱۳۶۶ در نماز جمعه، سخنان امام را چنین تفسیر کرد که هر چند دولت می‌تواند برای کارفرما شروطی را تعیین کند، اما این شامل هر شرطی نیست، بلکه صرفاً شرایطی را شامل می‌شود که «در چارچوب احکام پذیرفته شده اسلام است و نه فراتر از آن»؛ بنابراین طبق تفسیر ایشان از سخنان امام، ولی فقیه در چارچوب قوانین شرعی عمل می‌کند.^۱

با این همه امام خمینی بار دیگر بر عدم محدودیت اختیارات ولایت فقیه به چارچوب احکام فقهی تأکید کردند: «باید عرض کنم حکومت، که شعبه‌ای از ولایت مطلقه رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم - است، یکی از احکام اولیه اسلام است و مقدم بر تمام احکام فرعی، حتی نماز و روزه و حج است.... آنچه گفته شده است تاکنون و یا گفته می‌شود، ناشی از عدم شناخت ولایت مطلقه الهی است. آنچه گفته شده است که شایع است، مزارعه و مضاربه و امثال آن‌ها را با آن اختیارات از بین خواهد رفت، صریحاً عرض می‌کنم که فرضاً چنین باشد. این از اختیارات حکومت است. و بالاتر از آن هم مسائلی است که مزاحمت نمی‌کنم» (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ج ۲۰: ۴۵۲-۴۵۱).

۵-۲. ولایت فقیه در میانه فقها و کارشناسان

ولایت فقیه مبتنی بر فرض لزوم اجرای احکام الهی در زمان غیبت است. این نظریه فقهی عادل را که عالم به این احکام هستند، مناسب‌ترین افراد برای در دست گرفتن حکومت می‌داند؛ بنابراین فلسفه وجودی ولایت فقیه در اصل بر پایه لزوم اجرای احکام اسلامی قرار دارد. با این همه، تجربه عملی ولایت فقیه در دهه ۱۳۶۰ موارد متعددی از اختلاف میان نظرات فقهی و حکم ولی فقیه را نشان داده است. در واقع یکی از کارکردهای مهم جایگاه ولایت فقیه طی دهه ۱۳۶۰ را می‌توان تعدیل و تنقیح نظرات فقهی اعضای شورای نگهبان به نفع مصالح عمومی جامعه دانست. آیت الله هاشمی در خاطرات خود نوشت «نظرات و فتواها و احکام مهم امام» در موارد زیادی «در جهت خلاف نظرات شورای نگهبان» بود (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۹: ۴۲۲). این در حالی است که اعضای شورای نگهبان در بیان دلایل فقهی مخالفتشان با برخی مصوبات مجلس، به نظرات فقهی خود امام تمسک می‌جستند؛ برای نمونه آیت الله مهدوی کنی -از اعضای شورای نگهبان- به‌خاطر می‌آورد: «در مسئله تقسیم اراضی، من خدمت آیت الله گلپایگانی شریفاب شدم. آقای صافی هم در آنجا تشریف داشتند. ما خدمت ایشان نشستیم. بین من و جناب آقای گلپایگانی هم فاصله بود. ایشان سرشان را جلو آوردند و به من گفتند خدمت حاج آقا سلام برسانید - مقصودشان امام بود- و به ایشان بگویند: یادتان هست قبل از انقلاب در مسئله تقسیم اراضی که شاه انجام داد، شما مخالفت کردید؟ حالا چه شده که شما طرفدار تقسیم اراضی شدید؟ گفتند که سلام مرا برسانید و بگویند فلانی این پیغام را داد» (خواجeh سروی، ۱۳۸۷: ۳۴۹-۳۵۰). ایشان همچنین به نمونه‌های دیگری از تفاوت حکم فقهی امام با نظرات ایشان به‌عنوان ولی فقیه اشاره کرده است: «در مورد همین مسئله معادن به امام عرض کردم بسیاری از موضع‌گیری‌های ما به‌خاطر فتوای شماس است. آن وقت ما در اینجا به طرفداری از سرمایه‌داری متهم می‌شویم! ما چه تقصیری داریم؟ شما این فتوا را بردارید، ما همان چیزی را که شما فرمودید، ملاک قرار می‌دهیم. شما بفرمایید تمام این‌ها ملی است، ما می‌گوییم ملی است، اما شما چنین نظری نداده‌اید. در مورد اراضی کشت موقت، حضور امام عرض کردم که در بعضی از روایات آمده است اگر سه سال یا پنج سال اراضی زراعی بایر بماند و مالک آن زراعت نکند و از آن برداشت نکند، امام مسلمین می‌تواند آن را به دیگران واگذار کند تا آن را احیا و آباد کنند. اگر شما این فتوا را بدهید، ما هم سریعاً قبول می‌کنیم، اما شما این فتوا را نمی‌دهید. فرمودند من مطالعه می‌کنم و بعد از یک هفته نظرم را می‌گویم. بعد از یک هفته فرمودند من بر همان فتوای قبلی هستم که اگر فردی زمینی را به ارث برده باشد و زمین از طرف پدر یا مادر به او رسیده باشد و الان بایر باشد، هرچند ده سال هم بماند باز خود او مالک است و حاکم نمی‌تواند بگیرد و به دیگران واگذار کند. این حکم در مورد اراضی موروثی مسلم و در مواردی که زمین خریداری شده و یا خود شخص قبلاً آن را احیا کرده باشد نیز جاری است؛ هرچند زمین سال‌ها معطل مانده و به‌صورت بایر درآمده باشد. گفتیم این فتوای شماس است، ما چه کار کنیم؟ شما فتوا می‌دهید نمی‌شود زمین را گرفت، ما هم می‌گوییم نمی‌شود گرفت. حالا اگر اعمال ولایت بفرمایید و بفرمایید اینجا به‌خاطر مصالح انقلاب و نظام اسلامی لازم است که این مالکیت‌ها لغو بشود و به دیگران واگذار شود، آن بحثی دیگر است و الا اصل فتوا همین است که شما فرمودید و ما هم همان را تبعیت می‌کنیم» (خواجeh سروی، ۱۳۸۷: ۳۳۶-۳۳۸).

وجود چنین اختلافی میان نظرات فقهی و نظرات حکومتی امام را می‌توان با رجوع به نقش مصلحت در احکام حکومتی توضیح داد که به‌نظر می‌رسد نسبت به قاعده «ضرورت»، گستردگی بیشتری دارد. یکی از زمینه‌های مهم معرفتی که ترجیح «مصلحت» بر احکام اسلامی براساس آن میسر شد، استدلالی بود که امام در مورد اهمیت و لزوم تشکیل و حفظ حکومت اسلامی داشت. از نظر ایشان مهم‌ترین مصلحتی که بر احکام اولیه اسلامی مرجح است، مصلحت نظام و حفظ نظام است: «حفظ اسلام یک فریضه الهی است، بالاتر از تمام فرایض؛ یعنی هیچ فریضه‌ای در اسلام بالاتر از حفظ خود اسلام نیست. اگر حفظ اسلام جزو فریضه‌های بزرگ است و بزرگ‌ترین فریضه است، بر همه ما و شما و همه ملت و همه روحانیون، حفظ این جمهوری اسلامی از اعظم فرایض است» (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ج ۲۰: ۳۲۹). «در نظر امام خمینی اساس برقراری و تأسیس حکومت برای اجرای دستورات اسلام، خود یک تکلیف و حکم اولی است؛ یعنی چون حکومت فی‌نفسه و ذاتاً برای اجرای احکام اسلام است، باید برای برقراری و حفظ آن به‌عنوان یک تکلیف شرعی اولی کوشید. در نظر امام خمینی غالب احکام

اسلامی به گونه ای است که تا حکومت اسلامی برپا نباشد، آن احکام تحقق نخواهد یافت و حکم خدا زمین باقی می ماند» (بوذری نژاد، ۱۴۰۰: ۲۲۳-۲۲۲).

اهمیت حفظ نظام اسلامی که امام آن را مقدم بر تمامی احکام اسلامی می دانست، البته شامل لوازم حکومت نیز می شد؛ برای نمونه اخذ مالیات از مردم با مخالفت فقها روبه رو بود و آن را صرفاً از باب اضطرار جایز می دانستند که لازم است ضرورت آن به طور سالانه و با رأی دو سوم مجلس مشخص شود (ن.ک: هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۵: ۵۹۲-۵۹۳). آیت الله هاشمی رفسنجانی - ریاست وقت مجلس - موضوع مالیات و مسائل مشابه آن را در نامه ای به امام خمینی چنین طرح کرد: «آقایان که چنین نظری در مورد مالیات دارند، با صراحت و اصرار می گویند که دولت باید تمام کارهای تولیدی و تجاری و خدماتی را به بخش خصوصی واگذار نماید و خودش سیاست گذار باشد. و حتی نفت و مس و اورانیوم ... (گرچه در شرایط موجود الزام نمی کنند، ولی اصل بینش این است) و خیلی هایشان معتقدند اگر خود مردم خواستند، خودشان برق و آب و ... درست می کنند. گرچه این نظر در جای خود درست است، ولی در همه این ها دولت وظایف مهم فراوان و هزینه بری دارد که از طریق مالیات بر فعالیت های بخش خصوصی باید تأمین شود.... بحث بر سر این است که جعل مالیات حکم اولی مشروط است، یا از قبیل اکل میته مخصوص زمان و موارد اضطرار» (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۵: ۵۹۲-۵۹۳).

در پاسخ به این سؤال، امام نظر دادند که حکومت از احکام اولیه است و مالیات هم که از لوازم حکومت است، از احکام اولی است و این احکام، دیگر شرط دو سوم آرای نمایندگان مجلس را برای تصویب نمی خواهد (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۵: ۴۶۳)؛ بنابراین محور صدور احکام حکومتی، مصلحت است. گرچه مصلحت خود باب وسیعی است و سؤالات بسیار زیادی درباره آن و محدوده مصلحت سنجی و ضوابط مصلحت و ... مطرح است، اما آنچه از بیانات و عمل امام به دست می آید آن است که احکام حکومتی با توجه به مصالح اجتماعی اسلام و مسلمین و جامعه اسلامی صادر می شود (قاضی زاده، ۱۳۷۷: ۱۹۷).

برخی جنبه های رویکرد فقهی سنتی به ولایت فقیه و رویکرد امام خمینی به ولایت فقیه، در جدول ۱ با یکدیگر مقایسه شده است.

جنبه	ولایت فقه سنتی (فردمحور)	ولایت مطلقه فقیه (امام خمینی)	نقاط تعامل و چالش ها
دامنه اختیارات ولی فقیه	محدود به اجرای فقه و حفظ حقوق فردی	جامع و شامل کلیه امور حکومتی، سیاسی و اقتصادی	اختلاف درباره محدوده اختیارات، نقش مصلحت سنجی
مالکیت خصوصی	محترم، دخالت بسیار محدود دولت	مالکیت خصوصی قابل تحدید برای مصالح نظام اسلامی	چالش در برخورد با مالکیت خصوصی و حفظ عدالت عمومی
دخالت دولت در اقتصاد	حداقلی و معطوف به حمایت از امنیت بازار	گسترده، شامل برنامه ریزی کلان و مدیریت اقتصادی	تفاوت بر سر میزان و شیوه دخالت دولت
مبنای فقهی	قاعده «تسلیط» و احکام فردی	اصل ولایت مطلقه، احکام حکومتی و مصلحت نظام	تبیین مفهوم مصلحت و ضرورت در فقه حکومتی
تجربه تاریخی	مخالفت شورای نگهبان با تملک و دخالت دولت	دفاع از دخالت دولت در اقتصاد در شرایط خاص	تعدیل و تنقیح فتاوی فقهی در جهت مصالح عمومی

جدول ۱. رویکرد فقهی سنتی و رویکرد امام خمینی به ولایت فقیه

۶. نتیجه‌گیری

نظریه ولایت فقیه امام خمینی در اصل نظریه‌ای سیاسی است که به پرسش «چه کسی باید حکومت کند» پاسخ می‌دهد. از این نظر ممکن است ارتباط مستقیمی میان این نظریه و بحث «دخال‌ت دولت در اقتصاد» که بیشتر به حوزه نظریه‌های اقتصادی مربوط می‌شود، مشاهده نشود. با این همه از آنجا که به لحاظ معرفتی، فقه شیعه را باید مهم‌ترین منبع مشروعیت‌بخش به ولایت فقیه دانست، ولی فقیه به عنوان رئیس حکومت، ناگزیر از توجه به اصول و قواعد فقهی در زمینه اقتصادی است.

در پژوهش حاضر با تمرکز بر دو نوع قرائت از ولایت فقیه و نسبت آن‌ها با دخالت دولت در اقتصاد، به بررسی پیامدهای هر یک از این قرائت‌ها در عرصه سیاست‌گذاری اقتصادی پرداخته شد. برخلاف برخی فقها و کارشناسان که بر چارچوب محدود به احکام فقهی تأکید دارند، برخی دیگر مانند شهید بهشتی و امام خمینی، ولایت مطلقه را صرف‌نظر از محدودیت‌های سنتی تفسیر می‌کنند. محور حل این اختلاف، مفهوم «مصلحت» است که امام خمینی آن را مقدم بر احکام اولیه می‌داند و بر حفظ نظام اسلامی به عنوان مهم‌ترین مصلحت تأکید دارد. این مصلحت‌سنجی سبب شده است تا برخی از احکام حکومتی در حوزه اقتصادی فراتر از دیدگاه‌های سنتی فقهی عمل کنند. تحلیل این جدال نظری و عملی، نقش کلیدی «مصلحت» و ضرورت حفظ نظام را در تعیین حدود دخالت دولت برجسته می‌کند.

نخستین رویکرد مبتنی بر ولایت فقه سنتی است که در آن نگاه به ولایت محدود به چارچوب اجرای احکام فردی فقه شیعه می‌شود و بر حفظ مالکیت خصوصی تأکید دارد؛ از جمله قاعده «تسلیط» که مالک را بر اموالش مسلط می‌داند، مگر خلاف آن ثابت شود. بر این اساس، دخالت دولت در اقتصاد به حداقل محدود می‌شود و بیشتر در حمایت از چارچوب حقوقی مالکیت خصوصی و ایجاد نظم در بازار اعمال می‌شود. در این دیدگاه، دولت نباید فراتر از اجرای فقه و حفظ حقوق افراد وارد عرصه اقتصادی شود. نمونه‌های بارز آن را می‌توان در رویکرد شورای نگهبان دوره‌های نخستین انقلاب مشاهده کرد که به استناد قاعده تسلیط با مباحثی مانند ملی کردن اراضی یا الزاماتی خارج از قراردادهای خصوصی مخالفت کردند.

رویکرد دوم که در قالب ولایت مطلقه فقیه مورد نظر امام خمینی (ره) تعریف شده، اختیارات وسیعی به ولی فقیه می‌دهد؛ به گونه‌ای که ولی فقیه قادر است حتی در اموال مشروع افراد، در جهت تأمین مصالح و مصلحت نظام اسلامی دخل و تصرف کند. امام خمینی ولایت را وکالت مطلقه‌ای می‌داند که شامل همه ابعاد حکومتی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است و اختیار اعمال هر اقدام لازمی را برای حفظ نظام و اجرای احکام اسلام دارد، حتی اگر به فرض برخی محدودیت‌ها در مالکیت خصوصی منجر شود. این دیدگاه دلیل مشروعیت و بستر افزایش دخالت دولت در اقتصاد را فراهم می‌آورد؛ به خصوص در شرایط ویژه‌ای مانند جنگ یا بحران که سازوکار بازار کارایی خود را از دست می‌دهد.

مقاله حاضر به بررسی این موضوع پرداخت که نظریه ولایت فقیه چگونه توانست با تقویت رویکرد جدیدی در فقه با عنوان فقه حکومتی، دامنه اختیارات مشروع حکومت دینی برای دخالت در اقتصاد را گسترش دهد و در برخی موارد در تعارض میان کارشناسان و فقها، جانب گروه اول را بگیرد. با این همه، لازم است توجه شود که مقاله حاضر به بررسی دهه ۱۳۶۰ پرداخته است؛ دوره‌ای که خصوصاً در نیمه نخست آن، بسیاری از کشورهای جهان معتقد به لزوم دخالت زیاد دولت در اقتصاد بوده و آن را تجویز کرده‌اند. این در حالی است که با گرایش شوری به سمت نظریه اقتصادی بازار آزاد و تلاش این کشور برای اصلاحات در نیمه دوم دهه ۱۳۶۰ و به خصوص با فروپاشی این کشور در انتهای این دهه، نظر کارشناسان اقتصادی به سمت لزوم کاهش دخالت دولت در اقتصاد تغییر پیدا کرد.

پژوهش‌های آتی می‌تواند به موضوع چالش‌های پیش‌روی ولایت فقیه - عملی و نظری - در دوران غلبه اقتصاد سرمایه‌داری مدرن و تضاد آن با احکام فقه سنتی در دهه‌های بعدی بپردازد. همچنین جریان‌شناسی معتقدان به فقه حکومتی براساس نسبت میان فقه و اقتصاد، موضوع دیگری است که در پژوهش‌های آینده می‌تواند به آن پرداخته شود.

۷. مشارکت نویسندگان

نویسنده اول (دانشجو) در گردآوری داده‌ها، تحلیل یافته‌ها، و نگارش پیش‌نویس اصلی مقاله مشارکت داشته است. نویسنده دوم (استاد راهنما و نویسنده مسئول) در طراحی پژوهش، هدایت علمی، تبیین چارچوب نظری، ارائه مشاوره علمی، و بازبینی محتوایی و ویرایش نهایی مقاله نقش داشته است. تمام نویسندگان نسخه نهایی مقاله را مطالعه و تأیید کرده‌اند.

۸. ملاحظات اخلاقی

مقاله حاضر از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «بررسی زمینه‌های معرفتی، اجتماعی و سیاسی ورود دولت به اقتصاد در دهه ۱۳۶۰» در دانشگاه تهران، استخراج شده است.

۹. سپاسگزاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۱۰. تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافع وجود ندارد.

۱۲. منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۴). ایران بین دو انقلاب. ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی. چاپ یازدهم. تهران: نشرنی.
- آذری قمی، احمد (۱۳۶۳). پیرامون ولایت‌فقیه و پاره‌ای از مسائل اقتصادی. پاسدار اسلام، ۳۵.
- اشرف، احمد و بنوعزیزی، علی (۱۳۸۶). طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران. ترجمه سهیلا ترابی فارسانی. تهران: نیلوفر.
- ایزدی، سید سجاد و صدیق تقی‌زاده، صدیقه (۱۳۹۹). ماهیت و ویژگی‌های فقه حکومتی. نشریه حکومت اسلامی، ۹۵، ۵-۲۶.
- بوذری نژاد، یحیی (۱۴۰۰). روش‌شناسی دانش اجتماعی مسلمین رویکردهای فقهی. تهران: دانشگاه تهران.
- بهداروند، محمدمهدی (۱۳۸۲). ولایت‌فقیه یا ولایت فقه: تعامل یا تقابل؟. حکومت اسلامی، ۲۹، بازبایی شده از <https://ensani.ir/fa/article/14359>
- بهشتی، سید محمد (۱۳۹۷). نظام اقتصادی در اسلام. تهران: روزنه.
- بهشتی، سید محمد (۱۳۹۳). اقتصاد تعاونی. تهران: روزنه.
- حاتمی، عباس (۱۳۸۷). دولت و اقتصاد در ایران پس از انقلاب: تأثیر سیاست‌های بازتوزیعی بر جدال‌های هرمنوتیکی، طبقاتی و پیدایش دولت‌غیریکپارچه در ایران. سیاست (علمی-پژوهشی)، ۶، ۸۹-۱۱۸.
- خواجehسروی، غلامرضا (۱۳۸۷). خاطرات آیت‌الله مهدوی کنی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- دژپسند، فرهاد و رئوفی، حمیدرضا (۱۳۸۷). اقتصاد ایران در دوران جنگ تحمیلی. تهران: مرکز اسناد دفاع مقدس (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ).
- رضوی، کمال (۱۳۹۷). دوراهی روحانیت، جستارهایی درباره مرجعیت شیعه در ایران معاصر. اصفهان: آرما.
- خلف‌خانی، علی، راغبی، محمدعلی، و علوی و ثوقی، سید یوسف (۱۳۹۹). نظریه خطابات قانونی و نقش آن در فقه اجتماعی. نشریه جستارهای فقهی و اصولی، ۲۰، ۳۳-۵۶. <https://doi.org/10.22034/jrj.2020.69290>
- سمیعی، محمد (۱۳۹۷). نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد. تهران: نشرنی.
- سیستانی، سید علی حسینی (بی‌تا). قاعده لا ضرر و لا ضرار، در: لوح فشرده جامعه فقه اهل بیت (ع) ۲/۱، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.
- شریعتی، علی (۱۳۸۴). جهت‌گیری طبقاتی اسلام. چاپ پنجم. تهران: قلم.
- شیرازی، سید محمد حسینی (بی‌تا). الفقه، القواعد الفقهیه، در: لوح فشرده جامعه فقه اهل بیت (ع) ۲/۱، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.
- صابر، هدی (۱۳۹۸). پنجاه سال برنامه‌ریزی، چاپ دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.
- صالحی، نورالله (۱۳۹۹). جایگاه و نقش ولایت مطلقه فقیه در نظام اقتصادی اسلام: ارائه مدلی نو برای استقلال بانک مرکزی. بحران‌پژوهی جهان اسلام، ۱۷، ۱۰۹۴-۱۰۹۹. <https://doi.org/10.2783.4999/QJPR.1909.1094.05>
- قاسمی، صدیقه (۱۳۸۴). شناخت اندیشه‌های اجتماعی شهید آیت‌الله دکتر محمد حسینی بهشتی. جلد اول. تهران: بقیه.

- قاضی‌زاده، کاظم (۱۳۷۷). اندیشه‌های فقهی-سیاسی امام خمینی. مرکز تحقیقات استراتژیک ریاست جمهوری.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۶). دوره مقدماتی حقوق مدنی: اموال و مالکیت. چاپ چهل و هشتم. تهران: میزان.
- کدیور، محسن (۱۳۷۶). نظریه‌های دولت در فقه شیعه. تهران: نشرنی.
- مصلی‌نژاد، عباس (۱۳۹۲). سیاست‌گذاری ساختار قدرت در ایران. تهران: دانشگاه تهران.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۷). مشکل اساسی در سازمان روحانیت. تهران: صدرا.
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸). صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۸۱). ولایت فقیه. چاپ دوازدهم. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- میرمعزی، سید حسین (۱۳۸۰). دولت در اقتصاد از دیدگاه امام خمینی، در: فراهانی فرد، سعید (۱۳۸۰). نقش دولت در اقتصاد (مجموعه مقالات). تهران: موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- نمازی، حسین و دادگر، یدالله (۱۳۹۰). اقتصاد متعارف، اقتصاد ارتدکس و اقتصاد اخلاق‌مدار. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ویژه، محمدرضا و امجدیان، حسن (۱۳۹۴). رویکرد فقه‌های شورای نگهبان در زمینهٔ رویارویی مالکیت خصوصی و منفعت عمومی، مطالعهٔ رویه‌ای. نشریهٔ دانش حقوق عمومی، ۴(۱۲)، ۲۳-۴۶.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۸۹). کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۶: دفاع و سیاست. چاپ پنجم. تهران: دفتر نشر معارف انقلاب.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۸۵). کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۳: به‌سوی سرنوشت. تهران: دفتر نشر معارف انقلاب.
- Centeno, M. A., & Cohen, J. N. (2012). The arc of neoliberalism. *Annual Review of Sociology*, 38, 317-340. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-081309-150235>
- Fallon Jr. Richard H. (2013). *The Dynamic Constitution: An Introduction to American Constitutional Law and Practice*, SECOND EDITION,, New York: Cambridge University Press.
- Yılmaz, M. L., & Keskin, H. A. (2018). Keynes Versus Hayek: on the Appropriateness of Government Intervention in Markets. *Finansal Araştırmalar Ve Çalışmalar Dergisi*, 10(18), 166-176. <https://doi.org/10.14784/marufacd.460686>